

УДК (477)«19–20»

Лариса Ярославська*

ВИРОЩУВАННЯ ТЕХНІЧНИХ КУЛЬТУР У СТРУКТУРІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор дійшов висновку, що характерною рисою розвитку сільського господарства Правобережжя в кінці ХІХ – на початку ХХ століття була значна частка технічних культур у структурі посівних площ, де провідне місце належало цукровому буряку і картоплі. Основними виробниками цих культур були великі поміщицькі господарства.

Ключові слова: технічні культури, сільське господарство, Правобережна Україна, поміщицькі господарства.

В статье автор пришел к выводу, что характерной чертой развития сельского хозяйства Правобережья в конце ХІХ – в начале ХХ века была значительная доля технических культур в структуре посевных площадей, где ведущее место принадлежало сахарной свекле и картофелю. Основными производителями этих культур были крупные помещицкие хозяйства.

Ключевые слова: технические культуры, сельское хозяйство, Правобережная Украина, помещицкие хозяйства.

In the article the author made the conclusion that the characteristic feature of the development of agriculture of the Right-bank Ukraine in the end of the 19th-beginning of the 20th century was the considerable part of industrial crops in the structure of arable lands, where the main place belonged to the beetroots and potatoes. The main producers of these crops were big landlords' farms.

The key words: industrial crops, agriculture, Right-bank Ukraine, landlords' farms.

Ринкова трансформація сільськогосподарського виробництва України кінця ХІХ – початку ХХ століття викликала бурхливий розвиток переробної промисловості. Особливо яскраво цей процес проявився на Правобережній Україні, яка прославилася у той час цукровими та винокурними заводами. Основою ж переробної промисловості є технічні культури: цукровий буряк, картопля, льон, соняшник, тютюн та інші. Тому в умовах нагальної проблеми сьогодення відновлення переробки сільськогосподарської продукції є актуальним вивчення досвіду кінця ХІХ – початку ХХ століття щодо вирощування технічних культур.

З огляду на значну концентрацію підприємств переробної промисловості на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття, питання вирощування

* *Ярославська Лариса* – здобувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Бушин М.І.

технічних культур привертало значну увагу економістів того часу. Особливо слід відмітити праці Т.І. Осадчого¹, М.Ф. Анненського², М.К. Суханова³ та ін.

Протягом радянського періоду вітчизняної історіографії питанню діяльності цукрових і винокурних заводів та вирощуванню технічних культур також приділялося багато уваги. У працях А.М. Анфімова⁴, А.І. Мамалиги⁵, Л.Г. Мельника⁶, П.П. Теличука⁷, В.П. Теплицького⁸, М.Н. Лещенка⁹ та ін. подано ґрунтовний систематизований аналіз проблеми. Проте праці радянських істориків просякнуті ідеологічною заангажованістю, питання вирощування технічних культур подається через призму посилення експлуатації та постійного погіршення соціально-економічного становища селянства, розгортання класової боротьби.

Протягом періоду незалежності опубліковано низку праць з аграрної історії України. Такі дослідники як, Ю.П. Присяжнюк, Л.М. Горенко¹⁰, В. Пашук¹¹, Н.Р. Темірова¹², Ю.С. Куценко¹³ та інші, поглиблюючи напрацювання попередників, аналізують вирощування технічних культур, позбавившись ідеологічних штампів та пересторог.

Не дивлячись на досить значний масив дослідницької літератури щодо питання вирощування технічних культур в Україні та на Правобережжі зокрема, на наш погляд ця проблема потребує подальшого вивчення.

Правобережна Україна належала до такого господарського району країни, де поряд з виробництвом пшениці та інших зернових культур, набрали значного поширення цукрова, винокурна, тютюнова та інші галузі промисловості, безпосередньо пов'язані з переробкою сільськогосподарських продуктів і сировини.

За підрахунками М.А. Рубача, на Правобережжі біля 75 % усіх приватновласницьких посівів були органічно пов'язані з цукровими та винокурними заводами¹⁴.

Провідною харчовою галуззю була цукрова промисловість. За кількістю цукрових заводів і виробленої ними продукції Правобережна Україна займала перше місце у Російській імперії. Напередодні Першої Світової війни на її території було розташовано 48,6 % цукрових заводів країни та 72,2 % цукрових заводів України¹⁵. У цей період Київська, Подільська і Волинська губернії виробляли на своїх заводах 50 % загального виробництва цукру у Росії¹⁶.

Значного поширення на Правобережній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. набула винокурна промисловість. Так, у 1910 р. з загальної кількості 2882 винокурних заводів, що діяли у Росії, 306 припадало на правобережні українські губернії, що становило 10,6 % загальної кількості винокурних заводів Російської імперії і понад 50 % усіх винокурних заводів, розташованих в Україні¹⁷.

Цукрова, винокурна та інші галузі легкої і харчової промисловості, неухильно розвиваючись, викликали необхідність значного поширення площі посіву технічних культур – цукрових буряків, картоплі, тютюну та інших. Це штовхало великих землевласників на шлях перебудови своїх господарств на ринковій основі. Протягом усього пореформеного періоду у господарствах Правобережної України помітно збільшувалася площа посіву технічних культур.

З кінця 1840-х років до початку ХХ ст. площа посіву цукрових буряків на Правобережжі збільшилася з 21 до 300-400 тисяч десятин, тобто за півстоліття вона зросла майже у 20 разів¹⁸.

Цьому сприяло кілька факторів. По-перше, природні умови Правобережна Україна є дуже сприятливими для вирощування цукрового буряку. Відносно низький рівень культури цукробурякового господарства ставив врожайність буряку у значну залежність від сил природи. Кліматичні та ґрунтові умови Правобережжя забезпечували отримання вищих урожаїв порівняно з іншими районами, а відповідно і більшу дохідність господарства¹⁹.

По-друге, інтенсивне будівництво залізничних шляхів, які давали можливість доставляти буряки до заводів з віддалених районів, забезпечували зв'язок з ринками для вивозу продукції та ввозу обладнання²⁰.

По-третє, на розвиток цукробурякового виробництва великий вплив мала урядова політика. Цукрова промисловість перебувала під постійною опікою уряду, оскільки була важливим джерелом доходів казни у вигляді акцизів. У 1860-х рр. акцизний збір з одного пуда цукру становив 60 коп., а у 1900-х рр. – 1 руб. 75 коп. Також уряд проводив послідовну протекційну митну політику, видаючи цукрозаводчикам експортні премії, нормуючи експорт і т.п. Разом з цим уряд збільшував мито на імпортований цукор. Якщо у 1860-х рр. воно становило 60 % вартості цукру-сирцю²¹, то у 1891 р. ввізне мито на цукор було введено в розмірі 81,1 %, а з 1897 р. – вже 87,6 % від вартості імпортованої продукції²². Це фактично закривало доступ імпортованого цукру до Росії.

Насамкінець, виробництво цукру було високорентабельною галуззю, що приваблювала підприємців. У кінці XIX – на початку XX ст. дохід на затрачений капітал у цій галузі досягав 15–25 %²³.

Внаслідок впливу цих факторів, на Правобережній Україні станом на 1908–1912 рр. було сконцентровано 54,3 % усіх посівів цукрового буряку (333,2 тис. дес.) та 53,4 % валових зборів цієї культури (347279 тис. пуд.)²⁴.

Зростання площі посіву цукрових буряків по окремих губерніях Правобережної України протягом 1883–1914 рр. вказано у Таблиці 1.

Таблиця 1.

Збільшення площі посівів цукрових буряків на Правобережній Україні протягом 1883–1914 рр.²⁵

Губернії	Площа посіву, тис. дес.					Збільшення, %
	1883-1888	1898-1903	1901-1905	1908-1912	1914	
Київська	80,7	130,2	134,0	167,0	201,8	250
Подільська	56,8	110,7	109,3	133,7	160,1	282
Волинська	14,9	26,9	26,4	32,5	36,1	243
Разом	152,4	267,8	269,7	333,2	398,0	261

Таким чином, найбільшого поширення вирощування цукрових буряків в кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережжі набуло у Київській та Подільській губерніях. У них же спостерігалось найбільше зростання площі посівів цієї культури. Натомість у Волинській губернії засівалося лише трохи більше 9 %

загальної площі посіву цукрових буряків Правобережжя і їх зростання було порівняно з іншими губерніями найменшим. Загалом, з 1883 р. по 1914 р. посіви буряків на Правобережній Україні зросли у понад 2,6 рази.

Правобережна Україна вирізнялася не лише розмірами посівів цукрових буряків, а й значно вищим від інших районів рівнем їх врожаю. Згідно з даними 1881–1894 рр., пересічний врожай буряків на Правобережжі становив 105,2 берковців з дес., на Лівобережжі – 99,9 у Центральному районі – 95,3 і у Східному районі – 70,8 берковців з дес.²⁶.

Сівба цукрових буряків, обробіток яких потребував значної кількості робочих рук і коштів, була доступна переважно великим господарствам. Напередодні реформи 1861 р. на Правобережжі дві третини всіх перероблюваних буряків давали заводські посіви, тобто посіви на землях власників цукрових заводів, і лише одну третину – посіви поміщиків, великих орендарів та селян. Поступово значення заводських посівів у забезпеченні цукрових заводів падає і зростає роль посівів, що належали стороннім поставщикам. У 1890-х рр. останні давали вже дві третини усіх перероблюваних заводами буряків²⁷.

Протягом 1905–1907 рр. загальна площа посівів цукрових буряків на Правобережній Україні зросла з 245,3 до 297,8 тис. дес. У заводських господарствах вона збільшилася на 4,6 тисяч десятин, у селянських господарствах – на 20,7 тис. дес., у поміщицьких господарствах – на 27,2 тис. дес. Хоча площа під буряками найшвидшими темпами зростала у селянських господарствах, їх питома вага була досить незначною – до 20 % всієї площі посівів цієї культури. Основну масу сировини для цукрової промисловості Правобережжя виробляли великі поміщицькі господарства²⁸.

Поряд із збільшенням вирощування цукрових буряків, в кінці XIX – на початку XX ст. на Правобережній Україні значно розширювалося культивування картоплі – головної сировини для виробництва спирту та крохмалю. Протягом 1887–1913 рр. площі посівів картоплі збільшилися у більш ніж 1,5 рази – з 183 до 274 тис. дес. Хоча найбільшим було зростання площ під картоплею у Подільській губернії, посіви цієї культури у Волинській губернії значно перевищували аналогічний показник інших правобережних губерній²⁹.

Основна маса картоплі (у 1912 р. – 53 % від валового збору імперії) йшла на харчування населення та на корм худобі, значна частина (21 %) використовувалася у якості посівного матеріалу. Промислова переробка картоплі складала незначну частку валового збору Росії – лише 9,6 %, у тому числі 8,2 % на винокуріння і 1,4 % на крохмальне виробництво³⁰. На відміну від решти регіонів Російської імперії, протягом періоду, що досліджується, на винокурних заводах Правобережжя перероблялося 15 % усього врожаю картоплі. Хоча з розвитком цукрової промисловості роль картопляного винокуріння падала, у Подільській та Волинській губерніях переробка картоплі на винокурних заводах досягала 35–40 % збору³¹.

Валові збори у 1896–1900 рр. порівняно з 1886–1890 р. у Київській губернії зросли у 3,4 рази, у Подільській губернії – у 3,6 рази, у Волинській – у 2,8³². Порівнюючи ці дані з даними Таблиці 2.2.3, можемо зробити висновок, що приріст валових зборів картоплі значно перевищував приріст посівних площ під цією культурою. Це

свідчить, що вирощування картоплі на Правобережжі протягом досліджуваного періоду мало інтенсивний характер, а отже, ґрунтувалося на ринкових засадах. Перш за все це обумовлювалося потребами винокурної промисловості краю.

Певного розвитку на Правобережжі досягло тютюнництво. Протягом періоду, що досліджується, на Правобережжі вирощували не лише тютюн низького гатунку, а й продукцію з турецького та американського насіння³³. Площі, зайняті у краї під посівами тютюну протягом досліджуваного періоду збільшувалися. Якщо у 1895 р. вони становили близько 820 дес.³⁴, то протягом 1901–1910 рр. у середньому по регіону під посівами тютюну перебувало 1039 дес. За площею посівів найбільшого поширення культивування тютюну набуло у Подільській губернії – 657 дес. У Волинській та Київській губерніях під тютюном було зайнято відповідно 357 та 25 дес. землі. Але за об'ємом виробленої продукції провідне місце займали Київська і Подільська губернії, де було розташовано відповідно 21 та 20 тютюнових фабрик³⁵.

Хоча Київська губернія займала одне з перших місць за промисловим виробництвом тютюну³⁶, за площею посівів цієї культури Правобережжя значно поступалося іншим регіонам України – Степу у 4 рази, а Лівобережжю – у понад 30 разів³⁷. На початку 1890-х рр. найбільше тютюну збиралося на Лівобережжі – 82,6 % загальної кількості цієї культури, зібраної в українських губерніях. Збір тютюну на Півдні України становив 14,3 % і на Правобережній Україні – лише 3,1 % загальної його кількості³⁸.

Однією з причин, що гальмували розвиток тютюнництва, було те, що, згідно з акцизним статутом, скуповування листового тютюну зосереджувалося у руках незначної кількості фабрикантів та складників. Це зменшувало вільну конкуренцію та призводило до штучного зниження закупівельних цін на нього³⁹.

Торгово-промислового характеру на Правобережній Україні протягом досліджуваного періоду набрало хмільництво. Зокрема таким воно було у Волинській губернії, де у 1895 р. збір хмелю становив приблизно 125 тис. пуд., або 47 % усього збору в Росії⁴⁰.

Серед інших технічних культур у досліджуваній період певне місце займали посіви льону. У переважній більшості культивувався олійний льон-кудряш. Посіви льону-довгунця, за винятком поліських повітів, були незначними⁴¹. Протягом 1881–1913 рр. площа посівів льону у Волинській губернії зростає з 8 до 10 тис. дес., у Київській губернії – з 2 до 3 тис. дес., у Подільській – з 1 до 3 тис. дес.⁴². Таким чином, на Правобережжі найбільші посіви льону були у Волинській губернії, проте загалом він був відносно непоширеною культурою. Порівняно з іншими регіонами, посіви льону на Правобережжі були незначними, поступаючись у 1900 р., наприклад, Лівобережжю у 5 разів, Степу – у майже 9,5 разів⁴³.

Крім льону, який переважно вирощувався для експорту його олійного насіння, в Україні у великих розмірах культивувалися інші олійні культури, зокрема, ріпак, свиріпа, рижій, соняшник і мак. Посіви олійних культур особливо швидко почали зростати у роки сільськогосподарської кризи 1880-х рр., коли різко впали ціни на хліб. У Київській губернії, наприклад, у Київському, Васильківському, Канівському, Звенигородському, Липовецькому, Сквирському та Уманському повітах під

олійними культурами у 1888 р. було зайнято понад 10 тис. дес. землі, з яких було зібрано понад 431 тис. пуд. врожаю⁴⁴. Проте значної ролі у сільськогосподарському виробництві Правобережжя олійні культури не відігравали.

Аналогічна ситуація на Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. спостерігалася й щодо посівів конопель. З 1881 по 1913 рр. площі посівів конопель зросла з 17 до 24 тис. дес. Проте, їх ріст спостерігався лише до 1905 р., після чого спостерігалася їх постійне скорочення⁴⁵.

Порівняно з Лівобережжям, де 1913 р. посіви конопель становили близько 90 тис. дес.⁴⁶, площі під цією культурою на Правобережній Україні були незначними. Фактично, серед українських губерній Росії великого торговельного значення коноплі набули тільки у Чернігівській та Полтавській губерніях⁴⁷.

Звертає на себе увагу співвідношення технічних та зернових культур у різних регіонах України. 1900 р. на Правобережжі частка картоплі у структурі посівних площ становила 4,1 %, цукрового буряку – 5,3 %. 78,4 % посівних площ були зайняті зерновими. Решта – іншими культурами. На Лівобережжі цього року частка картоплі та цукрового буряку становила відповідно 3,7 % і 1,3 %. У Степу – 1,4 % і 0,1 % відповідно⁴⁸. Таким чином, серед інших регіонів України правобережні губернії вирізнялися спеціалізацією на вирощуванні технічних культур.

При значній рентабельності вирощування технічних культур площі, зайняті ними були порівняно з зерновими незначними. Найперше це пояснюється тим, що не усі землі Правобережжя є придатними для вирощування цукрового буряку. Найбільш сприятливими у цьому відношенні є територія між 48° і 54° північної широти⁴⁹, а це виключає північні повіти Київської та Волинської губерній.

По-друге, вирощування технічних культур значно залежало від наявності поблизу від господарства заводів по їх переробці. При значній кількості цукрових та винокурних заводів на Правобережжі в кінці XIX – на початку XX ст., значні території регіону були значно віддалені від них і пов'язані залізницями.

По-третє, слід враховувати тогочасні потужності заводів харчової промисловості. Як би не було вигідно вирощувати цукровий буряк і картоплю, заводи могли переробити лише певну обмежену кількість.

По-четверте, господарства завжди мусять провадити полікультурне виробництво аби зменшити ризик збитків через неврожай тієї чи іншої культури.

Далі, з метою регулювання ринку держава вводила ряд обмежень щодо об'ємів виробництва тієї чи іншої продукції. Наприклад, в кінці 1880-х – на початку 1890-х рр. для ліквідації перевиробництва цукру уряд встановлював норми виробництва цукровими заводами продукції за рахунок зменшення посівних площ цукрового буряку та встановив подвійне оподаткування цукру, який вироблявся понад встановлену норму⁵⁰.

І нарешті, культивування технічних культур вимагало вкладення значних капіталів. Наприклад, при вирощуванні картоплі на Поліссі вартість підготовчих осінніх і весінніх робіт, посадки насіння, догляду за рослинами та збору врожаю 1912 р. складала від 26 до 75,5 руб. на десятину посівів. Аналогічні витрати при вирощуванні пшениці у тому ж районі коливалися від 24 до 60 руб. на десятину посівів⁵¹. Таким чином, порівняно з вирощуванням пшениці, вирощування картоплі вимагало більше обігових коштів.

Аналогічна картина спостерігалася і при вирощуванні інших технічних культур. Такими коштами володіли далеко не усі господарства Правобережжя.

Тому господарства, розташовані поблизу заводів харчової промисловості і які спеціалізувалися на вирощуванні цукрового буряку, картоплі тощо, значні площі відводили під посіви зернових. Наприклад, у Шпиківському маєтку М.П. Балашова, розташованого у Подільській губернії, з понад 6366 дес. ріллі під посівами цукрового буряку було щороку зайнято до 900 дес., або лише трохи більше 14 %⁵². В економіях Мошногогородищенського маєтку К.А. Балашової цукровим буряком засівалося від 12,5 % до 25 % посівних площ⁵³.

Не применшуючи ролі зернових, слід зазначити, що саме вирощування технічних культур, особливо коренеплодів, свідчить про високий розвиток рільництва, заснований на багатопільній сівозміні, покращеному обробітку ґрунту, поліпшенні технології та організації виробництва тощо. Оскільки виробництво цих культур було зосереджено у великих поміщицьких господарствах, саме їм були притаманні вище перераховані риси, які є ознаками товарних господарств, орієнтованих на внутрішній та зовнішній ринки.

Селянські господарства теж займалися культивуванням технічних культур. Як правило, це були угоди з цукровими заводами, згідно яких селяни зобов'язувалися за певну плату засіяти, зібрати та доставити на завод вирощений на власній землі цукровий буряк. При цьому з плати за продукцію, як правило, вираховувалася вартість наданого заводом насіння⁵⁴. Проте селянство не могло масово займатися вирощуванням цукрового буряку для цукрових заводів. Головною причиною тут було селянське малоземелля, особливо характерне для Правобережної України. Не маючи змоги забезпечити себе з власної землі необхідними продуктами харчування, селянин не міг зайняти її технічними культурами на продаж.

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. характерною рисою розвитку сільського господарства Правобережжя була, порівняно з іншими регіонами України, значна частка технічних культур у структурі посівних площ. Серед технічних культур провідне місце належало цукровому буряку і картоплі, площі посівів та валові збори яких протягом 1880–1913 рр. постійно збільшувалися. Основними виробниками цих культур були великі поміщицькі господарства, які мали можливість впроваджувати відповідну технологію та організацію вирощування технічних культур. Значною мірою цьому сприяла державна протекціоністська політика. Слід також підкреслити, що значний розвиток культивування технічних культур та пов'язаної з нею харчової промисловості багато в чому завдячував стійким позиціям поміщицького землеволодіння на Правобережжі. Розвиток буряківництва та картоплярства передбачає залучення значних обігових коштів, що було можливим лише за умови використання значних земельних площ.

¹ *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.

- ² *Анненский Н.Ф.* Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897.
- ³ *Суханов Н.К.* К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909.
- ⁴ *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века). – М., 1969.
- ⁵ *Мамалыга А.И.* Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861–1900 гг.: Автореферат на соискание учёной степени кандидата исторических наук. – Днепропетровск, 1978.
- ⁶ *Мельник Л.Г.* Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 10.
- ⁷ *Теличук П.П.* Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
- ⁸ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959.
- ⁹ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955.
- ¹⁰ *Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П.* До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. – Черкаси, 1996.
- ¹¹ *Пашук В.* Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.). – Львів, 2001.
- ¹² *Темірова Н.Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003.
- ¹³ *Куценко Ю.Е.* Специализированное производство развития капитализма в сельском хзяйстве (1861–1914 гг. Украина, Россия и другие). Комплексная эколого-экономическая оценка систем. – К., 2001.
- ¹⁴ *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 17.
- ¹⁵ *Лещенко М.Н.* Вказ. праця. – С. 29.
- ¹⁶ *Нестеренко О.О.* Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – С. 41.
- ¹⁷ *Лещенко М.Н.* Вказ. праця. – С. 21.
- ¹⁸ Там само. – С. 30.
- ¹⁹ *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 151.
- ²⁰ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 251.; *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 152.
- ²¹ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 216.
- ²² *Буравченко Р.В., Боровко С.Г.* Оцінювання вартості продукції цукрової галузі України в історичному контексті (1802–1912 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 84.
- ²³ *Куценко Ю.Е.* Указ. соч. – С. 147.
- ²⁴ *Карнаухова Е.С.* Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.). – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 154.
- ²⁵ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр. – К., 1955. – С. 31; *Карнаухова Е.С.* Размещение сельского хозяйства России... – С. 154.
- ²⁶ *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – С. 63.
- ²⁷ *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року... – С. 214–215.
- ²⁸ *Лещенко М.Н.* Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 31.; *Буцик А.К.* Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К.: Вид-во Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, 1957. – С. 19.
- ²⁹ *Сельское хозяйство Украины.* – Х., 1923. – С. 136–137.

- ³⁰ Куценко Ю.Е. Специализирование производства развития капитализма... – С. 197.
- ³¹ Нестеренко О.О. Развитие капиталистической промышленности и формирования пролетариата на Украине... – С. 52.
- ³² Теплицкий В.П. Реформа 1861 року... – С. 213.
- ³³ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины в второй половине XIX – на начале XX ст. // Мандрівець. – 2008. – № 7. – С. 49.
- ³⁴ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 65.
- ³⁵ Лещенко М.Н. Крестьянский дух на Правобережной Украине... – С. 32–33.
- ³⁶ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины... – С. 51.
- ³⁷ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року... – С. 217.
- ³⁸ Лещенко М.Н. Крестьянский дух на Правобережной Украине... – С. 32–33.
- ³⁹ Москалюк М. Развитие табачной промышленности Надднепрянщины... – С. 51.
- ⁴⁰ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴¹ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року... – С. 219.
- ⁴² Сельское хозяйство Украины... – С. 136–137.
- ⁴³ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року... – С. 219.
- ⁴⁴ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴⁵ Сельское хозяйство Украины... – С. 136–137.
- ⁴⁶ Там же. – С. 136–137.
- ⁴⁷ Гуржій І.О. Украина в системе всероссийского рынка... – С. 61.
- ⁴⁸ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року... – С. 232–233.
- ⁴⁹ Куценко Ю.Е. Указ. соч. – С. 149.
- ⁵⁰ Яремчук І.Г. История развития сахарного производства // Экономика АПК. – 2004. – № 5. – С. 24.
- ⁵¹ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915. – С. 87–88, 94.
- ⁵² Описание Шпиковского имения Его Высочайшего Преосвященства Николая Петровича Балашева / Под ред. П.Р. Слезкина. – К., 1913. – С. 30–31, 76.
- ⁵³ Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896. – С. 165–168.
- ⁵⁴ Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5; ДАЧО. – Ф. 888. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 5.